

Inhoud

Inleiding	7
Hoofdstuk 1 Geschiedenis	12
1.1 Definitie	14
1.2 Historisch denken	21
1.3 Historische redeneerwijzen	31
1.4 Het nut van historisch denken en redeneren	38
Hoofdstuk 2 Verzamelen	46
2.1 Bronnenonderzoek	48
2.2 Soorten bronnen	57
2.3 Bronnenkritiek	66
2.4 Feiten vaststellen	77
Hoofdstuk 3 Ordenen	84
3.1 Verandering en continuïteit	86
3.2 Soorten veranderingen	93
3.3 Periodiseren	101
3.4 Betekenisvolle geschiedenis	108
Hoofdstuk 4 Verklaren	118
4.1 De bouwstenen van een historische verklaring	120
4.2 Verschillende verklaringen	129
4.3 Een voorbeeld van een debat	137
4.4 De vergelijkende aanpak	143
Hoofdstuk 5 Beeldvormen	152
5.1 Nut en noodzaak van historische beelden	154
5.2 Het belang van inleving	162
5.3 Waarden in de geschiedwetenschap	170
5.4 Objectiviteit in de geschiedwetenschap	179

WERKMATERIAAL	188
Bij hoofdstuk 1 Geschiedenis	190
Bij hoofdstuk 2 Verzamelen	201
Bij hoofdstuk 3 Ordenen	213
Bij hoofdstuk 4 Verklaren	225
Bij hoofdstuk 5 Beeldvormen	236
Literatuur en annotatie	251

Inleiding

Geschiedenis is een vak dat zich bezighoudt met een niet meer bestaande werkelijkheid. Dat lijkt vreemd, want wie om zich heen kijkt, ziet een wereld omringd door sporen uit het verleden. Het oude huis op de hoek, het typisch Nederlandse landschap met dijken, sluizen en kanalen, het geloof, de herinnering aan de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog – het verleden lijkt nog springlevend. Maar dat is niet zo. Dit soort sporen kunnen weliswaar veel over het verleden vertellen, maar ze zijn dat verleden zelf niet, want dat is definitief voorbij.

Het bestuderen van een niet meer bestaande werkelijkheid staat op gespannen voet met de wijze waarop we gewend zijn te denken. Wie iets onderneemt of ergens een oordeel over velt, gaat gewoonlijk af op eigen of andermans waarneming en ervaring, die getoetst kunnen worden omdat ze gaan over een bestaande werkelijkheid. Maar een historicus kan de werkelijkheid van het verleden niet observeren. Hij is aangewezen op overblijfselen: documenten, gebouwen, schilderijen. Die overblijfselen waren vrijwel nooit bedoeld om het nageslacht eerlijk en precies te informeren over ‘wat er is gebeurd’. Toch zijn ze nodig om een beeld van het verleden te vormen. Dat beeld moet niet worden verward met de verleden werkelijkheid, net zo min als een krantenartikel over iets hedendaags hetzelfde is als de werkelijkheid die erin wordt weergegeven. Zo’n artikel kan wel aan de hand van de beschreven werkelijkheid gecontroleerd worden; bij een historisch beeld gaat dat niet, omdat de verleden werkelijkheid niet bestaat. De waarheid over historische beelden kan zeer dicht worden genaderd, maar is nooit definitief.

Elke tijd stelt vragen aan het verleden. Vragen die historici ieder op hun eigen manier beantwoorden omdat ze werken vanuit verschillende culturele achtergronden en persoonlijke overtuigingen. Daarom zullen er altijd verschillende beelden van het verleden naast of tegenover elkaar bestaan en komen er steeds nieuwe beelden bij. De geschiedenis verandert dus voortdurend, en verschillende beelden van één historische werkelijkheid kunnen soms met evenveel recht worden verdedigd. Dat spoort niet met de populaire gedachte dat de geschiedenis ‘vaststaat’ en alleen maar in boeken hoeft te worden opgezocht. Het druist ook in tegen de menselijke behoefte aan zekerheid; we willen graag weten ‘hoe het zit’, wat wáár is. De constatering dat het ene beeld even ‘waar’ is als het andere is weinig bevredigend.

In het verleden bestonden samenlevingen met waarden die erg verschillen van die van tegenwoordig. Toch moet recht worden gedaan aan het verleden en kunnen niet te gemakkelijk waardeoordelen over het verleden uitgesproken worden. Dat laatste is lastig, omdat we al snel ergens iets van vinden en een oordeel vellen. Als we aan het verleden denken, dan nemen we vaak onze eigen tijd als uitgangspunt: vroeger was men nog niet 'zo ver' als tegenwoordig. Gedrag van historische personen is dan al snel 'primitief', 'barbaars' of soms zelfs ronduit 'belachelijk'. Die redenatie gaat uit van een vooruitgangdenken: de mensheid wordt steeds slimmer en beschaafder. Maar dat valt nog te bezien. Naast triomfen van wetenschap en techniek hebben de negentiende en de twintigste eeuw bijvoorbeeld ook onvoorstelbare verwoestingen en gruwelijke wreedheden gekend, die hun weerga in het verdere verleden nauwelijks kennen. Naast het beeld van de vooruitgang zijn dus met evenveel recht andere beelden van de historische ontwikkelingen mogelijk. Vooruitgang is niet zo vanzelfsprekend als menigeen intuïtief denkt.

Geschiedenis gaat over een tijdsverloop van duizenden jaren, ver voorbij de tijdsdimensies waarmee we in het dagelijks leven geconfronteerd worden. In de regel kijken we niet verder terug in de tijd dan het eigen leven of dat van vrienden of familieleden. Maar historici denken op een heel andere schaal, in tijdsafstanden die soms nauwelijks voorstelbaar zijn. Ze zijn gewend heen en weer te schakelen op een tijdlijn van eeuwen. Veel mensen hebben al moeite met het plaatsen van een jaartal in de juiste eeuw.

Op wetenschappelijke wijze bezig zijn met geschiedenis vereist dus manieren van denken die in belangrijke opzichten afwijken van denkwijzen die mensen als vanzelf vertonen. Overblijfselen uit het verleden opvatten als bewijsmateriaal, denken in beelden, het verleden respecteren als een andere tijd dan de eigen tijd, oog hebben voor ontwikkelingen van de lange duur: het is kenmerkend voor *historisch denken*. Dat type denken vormt het onderwerp van dit boek.

Historisch denken ontwikkelt zich niet spontaan. Het moet daarom geleerd worden. In het Nederlandse geschiedenisonderwijs zijn aspecten van dit denken in onderwijsdoelen en exameneisen geformaliseerd. Leraren die ermee werken, worden geacht op de hoogte te zijn van de conceptuele principes die eraan ten grondslag liggen. Daarvoor kunnen ze terecht bij verschillende geschiedtheoretische handboeken, bedoeld voor historici en studenten aan universiteiten, en bij vakdidactische publicaties over het bevorderen van historisch denken bij leerlingen. Voor een eerste oriëntatie zijn die handboeken naar hun aard vaak erg encyclopedisch en theoretisch; de vakdidactische literatuur bevat meestal wel theoretische achtergrondinformatie, maar de focus ligt logischerwijs op het leren van aspecten van historisch denken in de klas. Er is, kortom, genoeg literatuur over historisch denken, maar voor de (aankomende) leraar die zich er beroepshalve in wil bekwaamen ontbreekt een handzaam overzicht. Dit boek wil in die leemte voorzien. Het is in de eerste plaats bedoeld voor studenten in het hoger onderwijs, in het bijzon-

der voor diegenen die aan hogescholen en universiteiten worden opgeleid tot tweede- en eerstegraads leraar geschiedenis. Omdat de inhoud aansluit bij de eindexameneisen voor geschiedenis in het voortgezet onderwijs, kan het ook nuttig zijn voor leraren die al voor de klas staan en zich willen verdiepen in de kernpunten van historisch denken. Tot slot kan het boek waarde hebben voor iedereen die geïnteresseerd is in de theorie van geschiedenis en in de vraag wat de studie van geschiedenis zo bijzonder maakt.

Bij het schrijven van dit boek zijn de nodige inhoudelijke en didactische keuzes gemaakt. In de ondertitel staat 'basisboek', waarmee gezegd is dat de grondslagen van historisch denken op een oriënterend niveau worden beschreven. Voor een meer uitputtende behandeling gaat men te rade bij de eerder aangehaalde geschiedtheoretische handboeken.

De inhoud van dit boek is mede gebaseerd op de *Kennisbasis docent geschiedenis bachelor* (HBO Raad/Vereniging van Hogescholen, 2012), waarin landelijk is vastgelegd over welke vakkennis een tweedegraads leraar geschiedenis minimaal moet beschikken. Domein 1 (conceptuele principes) en domein 3 (historisch redeneren) van de kennisbasis hebben model gestaan voor de opbouw van dit boek. De conceptuele principes van het vak zijn uitgewerkt in hoofdstuk 1, dat de basis vormt voor de overige hoofdstukken. Domein 3 gaat over 'verzamelen', 'ordenen', 'verklaren' en 'beeldvormen', vier redeneerwijzen die het onderwerp vormen van respectievelijk hoofdstuk 2, 3, 4 en 5. Deze redeneerwijzen zijn pas 'historisch' wanneer zich complicaties voordoen die voortvloeien uit het tijdsverschil tussen heden en verleden. Dit 'historisch tijdsbewustzijn' vormt de kern van historisch denken.

Uit didactische overwegingen wordt de theorie in dit boek verduidelijkt aan de hand van concrete voorbeelden. Dat kunnen historische gebeurtenissen of personen zijn, of publicaties van historici die een bepaalde historische denkwijze goed verduidelijken. Deze voorbeelden zijn als illustratie bedoeld en dienen niet opgevat te worden als op zichzelf staande inhoud die 'geleerd' zouden moeten worden. Dat laatste zou ook moeilijk zijn, want van enige samenhang tussen de gekozen historische items is vanwege hun voorbeeldmatige karakter geen sprake. Mede om die reden is afgezien van een personenregister, dat zou bestaan uit een bonte verzameling personen, van wie velen alleen maar in het boek voorkomen in verband met een bepaalde uitleg of redenering.

Aan het eind van elke paragraaf zijn studievragen opgenomen, die de lezer attenderen op de hoofdzaken in de tekst. Elk hoofdstuk is ook voorzien van werkmateriaal: teksten en opdrachten die de besproken theorie meer toepasbare waarde kunnen geven. Vanwege de leesbaarheid is dit materiaal niet na elk hoofdstuk geplaatst, maar als één geheel in het tweede deel van dit boek.

Deze publicatie sluit aan op Van Riessen, Rovers, Wilschut (red.) (2016), *Oriëntatie op geschiedenis: basisboek voor de vakdocent*, dat een overzicht van de geschiedenis

presenteert volgens de periodisering die gebruikt wordt in domein 4 (tijdvakken) van de kennisbasis. Die aansluiting is bewust gezocht, ook in de wijze waarop hoofdstukken worden geopend en waarop met kaders wordt gewerkt. Met de basisboeken *Historisch denken* en *Oriëntatie op geschiedenis* worden in totaal drie van de vier domeinen van de kennisbasis bestreken. Het resterende domein (domein 2) heeft betrekking op het terrein van de vakdidactiek, waarvoor verwezen wordt naar Wilschut, Van Straaten, Van Riessen (2013), *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent*.

De schrijvers van dit boek zijn historici en als docent geschiedenis verbonden aan lerarenopleidingen van verschillende hogescholen. Met tweedegraads lerarenopleidingen die niet direct bij het schrijven betrokken zijn geweest, is overlegd over de doelen en vorderingen van dit project.

De verantwoordelijkheid voor de verschillende hoofdstukken en paragrafen is als volgt verdeeld:

- Drs. Rien Claassen (Hogeschool Utrecht): paragrafen 3.1, 3.2 en 5.3.
- Dr. Frans Groot (Hogeschool van Amsterdam): hoofdstuk 4.
- Drs. Arno Raven (Hogeschool Inholland): paragrafen 3.3 en 3.4.
- Drs. Dick van Straaten (Hogeschool van Amsterdam): hoofdstuk 2, paragrafen 5.2 en 5.4.
- Dr. Arie Wilschut (Hogeschool van Amsterdam): hoofdstuk 1, paragrafen 5.1 en 5.4.

Een woord van dank gaat uit naar prof. dr. Ed Jonker (emeritus hoogleraar Grondslagen van de geschiedenis, Universiteit Utrecht) vanwege zijn kritische en deskundige commentaar; naar drs. Koen Henskens (docent geschiedenis, Hogeschool Arnhem-Nijmegen), die in woord en geschrift een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van dit boek; en naar dr. Frits Rovers (onderwijsmanager maatschappijvakken, Hogeschool van Amsterdam), zonder wiens inspanning dit project niet van de grond zou zijn gekomen.

NB Het spreekt vanzelf dat waar in dit boek de aanduidingen 'historicus', 'hij' en 'zijn' gebruikt worden, deze in de toepasselijke gevallen ook gelezen dienen te worden als 'historica', 'zij' en 'haar'.

Dick van Straaten
september 2015

Arie Wilschut

1 Geschiedenis

*Intocht van keizer Napoleon in Amsterdam op 9 oktober 1811.
Schilderij van M.I. van Bree.*

1.1 Definitie

1.2 Historisch denken

1.3 Historische redeneerwijzen

1.4 Het nut van historisch denken en redeneren

Veel Nederlanders denken dat onze achternamen door Napoleon (1769-1821) zijn ingevoerd. Helemaal onjuist is dat niet, maar ook niet helemaal juist. Nederland was vanaf 1810 deel geworden van Frankrijk, met als gevolg dat de Franse wetgeving er werd ingevoerd. In 1792 – zo'n zeven jaar voordat Napoleon aan het bewind kwam – was in Frankrijk een burgerlijke stand gecreëerd die van iedereen de familienaam en de eigennamen registreerde. Vanaf 1811 gebeurde dat ook in Nederland, niet vanwege een besluit van Napoleon, maar als gevolg van de inlijving bij Frankrijk, waar deze regels nu eenmaal golden. Wie nog geen familienaam had, moest er een aannemen. Verreweg de meeste Nederlanders hadden echter allang een achternaam. Veel Nederlandse familienamen zijn terug te voeren tot in de zeventiende eeuw, sommige zelfs tot in de Middeleeuwen.

De waarheid spreken over de herkomst van achternamen behoort tot de taken van de geschiedwetenschap. Historici willen weten waar iets vandaan komt, hoe oud het is, en hoe het zich heeft ontwikkeld. Een eis is dat daarbij de juiste feiten worden gehanteerd en dat verzinsels worden ontmaskerd. Een populair verzinsel over de achternamengeschiedenis is bijvoorbeeld dat sommige Nederlanders die rare Franse wetgeving niet serieus namen en dachten dat deze wel gauw weer zou worden afgeschaft. Daarom zouden zij belachelijke familienamen als 'Naaktgeboren' of 'Poepjes' hebben gekozen. In werkelijkheid is het bestaan van zulke merkwaardige namen vaak aan heel andere oorzaken toe te schrijven.

De waarheid spreken over het verleden is soms gemakkelijker gezegd dan gedaan. In juli 2011 werd in de gemeenteraad van Hoorn een debat gevoerd over het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) dat in 1893 in de historische binnenstad was geplaatst om een Hoornse held te eren. Coen was de grondlegger van het Nederlandse rijk in Indië en stichter van Batavia, het tegenwoordige Jakarta. Burgers van Hoorn in de eenentwintigste eeuw legden echter de nadruk op de schaduwzijden van Coen. Zijn wrede optreden in Indië kon moeilijk heldhaftig en voorbeeldig worden genoemd, vonden zij. Had hij niet vrijwel de gehele bevolking van de Banda-eilanden uitgemoord om het monopolie van de VOC op de muskaatnotenexport te handhaven? Coen was een pleger van 'genocide' en verdiende dus geen standbeeld.

Zowel de glorierijke daden van Coen als zijn misdaden kunnen historisch gezien 'waarheden' worden genoemd. Maar welke waarheid moet de historicus kiezen? Of mag de geschiedwetenschap geen keuzes maken?

In dit hoofdstuk worden de grondslagen van de geschiedwetenschap besproken. In de eerste paragraaf wordt gedefinieerd wat geschiedenis precies is en waar geschiedenis zich wel en niet mee bezighoudt. In de tweede paragraaf wordt uiteengezet hoe historisch denken ontstaat en wat kenmerkend is voor dat denken. In de derde paragraaf wordt besproken hoe historici te werk gaan als zij een stuk geschiedenis schrijven en welke redeneerwijzen ze daarbij gebruiken. De laatste paragraaf gaat over de vraag wat het nut van dit alles is: wat heeft een samenleving aan geschiedenis?

1.1 Definitie

14

De geschiedwetenschap streeft ernaar waarheden vast te stellen over het verleden. Soms is dat niet zo eenvoudig. Hebben wij onze achternamen te danken aan Napoleon? Was het optreden in opdracht van Coen op de Banda-eilanden een genocide? Het juiste antwoord op zulke vragen is niet een-twee-drie te geven. Toch gaat het bij wetenschappelijke geschiedenis om waarheden omtrent het verleden. In het vervolg van deze paragraaf bespreken we de aspecten van deze omschrijving van de geschiedwetenschap: *waarheden en het verleden*.

Waarheden over andere tijden

Het vaststellen van waarheden is de taak van iedere wetenschap. Geschiedenis is in dat opzicht geen uitzondering. Elke wetenschap eist dat zorgvuldig met bronnen en gegevens wordt omgegaan, dat die op betrouwbaarheid, volledigheid en representativiteit worden getoetst, en dat vervolgens conclusies worden getrokken over 'feiten'. Alleen voor geschiedenis geldt dat het daarbij over *andere tijden* gaat: geschiedenis gaat niet over de nog bestaande werkelijkheid, maar over de verdwenen werkelijkheid van het verleden. Daardoor kan de geschiedwetenschapper niet, zoals andere wetenschappers, via eigen waarnemingen vaststellen hoe iets in elkaar zit. Hij kan bijvoorbeeld geen mensen enquêteren om gegevens te verzamelen die precies bij zijn vraag passen. Hij moet het doen met overblijfselen uit het verleden, zoals voorwerpen, gebouwen, geschriften, of herinneringen van mensen die iets hebben meegemaakt.

Zulke overblijfselen kunnen willekeurig en onvolledig zijn. Zo zegt de historicus Fasseur, die in opdracht van de Nederlandse regering onderzoek deed naar de wreedheden van Nederlanders in Indonesië tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in de jaren 1945-1949: *'Zeer veel is nooit schriftelijk vastgelegd; en van wat wél werd geregistreerd, is een deel in Indonesië achtergebleven, vernietigd of verloren gegaan.'* Het merendeel van de wreedheden die tijdens de onafhankelijkheidsoorlog zowel door Indonesiërs als door Nederlanders zijn gepleegd, zal nooit meer kunnen worden vastgesteld als 'geschiedenis'. Er is domweg niets van overgebleven. Geschiedenis is niet wat er vroeger gebeurd is, maar alleen datgene wat daarover later nog als 'waarheid' wordt vastgesteld. Alles wat vroeger gebeurd is, maar later niet meer kan worden vastgesteld, behoort wel tot het verleden, maar niet tot de geschiedenis. Dat geldt voor de meeste dingen die vroeger gebeurd zijn.

Waarheden vaststellen over het verleden is niet alleen moeilijk omdat over de meeste gebeurtenissen te weinig bewijsmateriaal is overgebleven. Een andere moeilijkheid die samenhangt met het tijdsverschil tussen vroeger en nu, is het *veranderende waardenpatroon*. Als we een beeld van het verleden beschrijven, zullen we dat altijd doen in hedendaagse taal en uitgaand van hedendaagse vragen, begrippen, *waarden en normen*. Op grond daarvan is te verklaren dat Hoornse burgers in 1893 trots een standbeeld oprichtten voor hun held Jan Pieterszoon Coen,

terwijl Hoornse burgers in 2011 vonden dat dat beeld maar beter kon verdwijnen. In de ogen van negentiende-eeuwers was het opbouwen van een koloniaal rijk iets groots en heldhaftigs, een prestatie van formaat. Dat daarbij soms nietsontziend werd opgetreden, beschouwden zij eerder als toonbeeld van doortastendheid en daadkracht dan als een misdaad. Zij leefden in de tijd van het moderne imperialisme, toen Europese mogendheden om het hardst koloniale rijken opbouwden en daaraan hun grootheid en trots ontleenden. Bijna niemand vroeg zich af of Europeanen wel het recht hadden andere volken te overheersen; vrij algemeen was de gedachte dat Europeanen daartoe zelfs verplicht waren om de zegeningen van hun ontwikkelde beschaving ook over de rest van de wereld te verspreiden.

15

*Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn: beeld van een held of van een oorlogsmisdadiger?
Of gewoon een beeld uit de negentiende eeuw?*

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw was 'genocide' een belangrijk begrip geworden in het denken van Europeanen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het woord ontstaan om er het doelbewust uitmoorden van een geheel volk of een gehele bevolkingsgroep mee aan te duiden, zoals door de nazi's gedaan was met de Joden. De twintigste eeuw kende meer van deze grootschalige uitroeiingen, zoals